

چند قرآن نفیس جدیدالانتشار

بهاءالدین خرمشاهی
محقق و قرآن پژوه

چکیده

خوشنویسی از اصیل ترین هنرهای قدسی اسلامی شمرده می شود. حدود ۲۰ هزار نسخه خطی نفیس از صدر نزول قرآن تاکنون، گواه این سخن است. در این مقاله، چند مصحف خوش نگاشته جدیدالانتشار معرفی گردیده است. این مصاحف نفیس که با بهترین امکانات چاپ، انتشار یافته و در حال نایاب شدن است، عبارتند از: مصحف خوشنویسی استادان نیریزی به قلم احمد فلسفی، قرآن نفیس کتابت احمد نیریزی، مصحف ایران تحقیق و تنظیم سیدمحمدباقر نجفی به خط هنرمندان ایران در طول هزار سال، قرآن ریحان به همت استاد بهرام سالکی و مصحف کلام نور به قلم محمدحسین بن علی عسکر ارسنجانی

کلید واژه ها: قرآن، خوشنویسی، هنر

یکی از مستشرقان و اسلام شناسان غربی؛ تیتوس بوکهارت، هنر خوشنویسی را که - مهم ترین جلوه گاه آن، نسخه های خوشنوشته قرآن کریم در دوره زمانی بیش از یک هزاره است - مهم ترین و اصیل ترین هنر - هنر قدسی اسلامی شمرده است و حق با اوست و شواهد صدق مدعای او حدوداً بیست هزار نسخه خطی نفیس قرآن است که از قرن یکم - پس از مصحف و مدون شدن قرآن های عثمانی / مصاحف امام - در مراکز فرهنگی و دینی از مساجد و تکایا

و خانقاه‌ها گرفته تا مدارس قدیم و کتابخانه‌ها و موزه‌ها و مجموعه‌های قرآنی سراسر جهان، گرد آمده و نگهداری می‌شود.^۱ گاه خبر از کشف مصاحفی بر اثر توسعه یک ساختمان کهن مانند کتابخانه آستان قدس رضوی که قرآن قدس متعلق به قرن سوم هجری، دارای ترجمه فارسی بسیار کهن و با اندکی افتادگی از آغاز، یک نمونه آن است و یک نمونه مهم دیگر آن کشف و بازیابی چند صد مصحف بسیار کهن در مسجد جامع صنعا (در سه دهه پیش) است که درباره آنها به همین قلم در شماره‌های پیشین همین نشریه ارجمند قرآنی، گزارشی آمده است. گویا یک مصحف کامل متعلق به دهه ۹۰ هجری در میان آن مصاحف هست. از آن کهن‌تر یک نسخه قرآن کتابت دهه ۷۰ هجری در کتابخانه دانشگاه شیکاگو محفوظ است که اشاره صریح‌تر به آنها در همان مقاله پیشین، آمده است.

بهتر است، بحث را به حوزه ایران و دوران معاصر با تمرکز بر چند مصحف خوشنگاشته جدیدالانتشار محدود کنیم.

اما، گفتنی است که دست کم از سه - چهار مصحف خوشنگاشته که در رژیم پیشین چاپ شده به نیکی یاد کنیم. مصحف اول و دوم در کتابت شگرف نستعلیق از شادروان استاد سیدحسین میرخانی است که اولی در اوایل دهه ۲۰ قرن چهاردهم شمسی و دومی در اواخر دهه ۳۰ همراه با خوشنویسی ترجمه همراه با مصحف (ترجمه به قلم شادروان استاد مهدی محیی‌الدین الهی قمشه ای است.) نسخه سوم، بازآرایی و غلط‌زدایی یکی از پیشرفته‌ترین مصاحف خوشنگاشته استاد بزرگ قلم نسخ ایرانی روانشاد احمد نیریزی (معاصر با شاه سلطان حسین صفوی، قرن یازدهم هجری) است که در قطع رحلی بلند است و از نظر کتاب‌آرایی و تولید پیشرفته چاپی، یکی از برجسته‌ترین آثاری است که در ایران چاپ شده است. مرحوم استاد مرتضی عبدالرسولی که خود در هفت قلم خط استاد و شاگرد مکتب استاد حسن زرین خط بود، در مدت شش ماه با تلاش شبانه‌روزی، نابسامانی‌های املائی یا سهوهای کتابتی این اثر را برطرف ساخته بود، به طوری که حتی خبرگان فن اصلاح یک کلمه یا حتی بیشتر از یک کلمه را از بس که ماهرانه انجام گرفته بوده، تشخیص نمی‌داده‌اند. طبق افسانه‌ها، نیریزی بیش از شصت مصحف شریف و صحیفه سجاده‌نویسه است (یکی از صحیفه‌های خوشنگاشته او را کتابخانه ملی ایران زیر چاپ دارد).

چهارمین اثر برجسته مرتبط به دوران گذشته نزدیک (حدوداً ۲ - ۳ دهه پیش) مصحف امیرکبیر است که با تلاش و پیگیری جانانه مدیر و موسس آن انتشاراتی بزرگ جناب استاد عبدالرحیم

جعفری، با هنرمندی استاد عظیم الشان افلام ثلث و نسخ شادروان احمد زنجانی به خط نسخ به آرایه‌های ارزشمند و مواد و مصالح چاپی خوب در هیأتی آراسته، مقارن انقلاب اسلامی یا چند سال پیش از آن، منتشر شد.

در سه چهار سال اخیر، پنج نسخه نفیس از قرآن کریم خوشنویسی - و در یک مورد کتاب‌های قرن به قرن به دنبال هم تدوین - شده و با بهترین امکانات چاپی امروز ایران و جهان (دو نسخه از این مصاحف نفیس چاپ آلمان است) انتشار یافته و به سرعت در حال نایاب شدن است.

۱) مصحف خوشنویسی استادان نیریزی - احمد فلسفی

یکی از نخستین مصاحف چاپی نفیس منتشره در سال ۱۳۸۱ (ده هزار نسخه) همراه با ترجمه فارسی استاد عبدالمحمد آیتی. بانی تدوین و طبع و نشر این مصحف شریف، کمیسیون ملی یونسکو در ایران است و پیشتر هم - بیش از یک دهه پیش - دیوان حافظ، خوشنویسه استاد مرتضی عبدالرسولی را در قطع رحلی سلطانی در هیأتی نفیس منتشر کرده بود. مدیر تولید هر دو اثر، استاد محمد پارسی است.

این مصحف در قطع رحلی دو وزیری است (به ابعاد ۳۴ × ۳۴). متن ۱۲ رنگ، سر جزءها ۱۴ رنگ و بقیه تا ۱۶ رنگ. تذهیب همه صفحات جز ۲۱ صفحه آخر - که به خاطر کوتاه بودن صفحات، صفحه آرای آن هم فرق دارد، برخلاف رنگ سنتی طیف آبی لاجوردی، از رنگمایه‌های عقیقی و حنایی و مایه‌های قرمز و قهوه‌ای استفاده شده. تشعیر هم در همه صفحات هم‌رنگ و زمینه رنگ‌های سبز کمرنگ است (شاید بتوان گفت سبز - لیمویی). در خاتمة الطبع پایان مصحف شریف چنین آمده است: «خدای بزرگ را سپاس می‌گویم که سعادت و نعمت توفیق چاپ و انتشار کلام خود را به ما عطا فرمود. قرآن شریفی که اینک در اختیار قرار گرفته است، حاصل تلاش چند ساله [حدوداً ده ساله] کسانی است که به این کار عشق ورزیده و انجام آن را وجهه همت خود قرار دادند از جمله شادروان دکتر امیر پروین سرپرست اسبق یونسکو در ایران که نخستین نامه‌های اجرایی این امر مهم در زمان تصدی ایشان بنا نهاده شده است. مقدمات چاپ و انتشار این کلام ربانی با توجه به حساسیت خطیر آن از سوی کمیسیون ملی یونسکو در ایران با تأنی و احتیاط درخور، در سال ۱۳۷۰ هجری شمسی آغاز و با گام‌های وسواس‌آمیز و با بهره‌گیری از توانایی‌ها و تجربیات اساتید فن و حمایت‌های جناب آقای دکتر مصطفی معین وزیر محترم اسبق علوم، تحقیقات و فناوری پیگیری شد. از میان ترجمه‌های موجود، ترجمه

استاد عبدالمحمد آیتی و از میان خطوط رایج، خط نسخ شادروان استاد میرزا احمد نیریزی و خط نستعلیق استاد امیر احمد فلسفی انتخاب شد. از تذهیب استاد علی مطیع و تذهیب و قلم‌گیری استاد کریم صفایی استفاده گردید. آقای محمد پارسی که تجربه گرانبهای انتشار دیوان نفیس حافظ را در کارنامه فرهنگی خویش دارد، مسئولیت طراحی و مدیریت تولید کار را پذیرا شد و در نهایت کار چاپ به وسیله آقای محسن قاسمی [و کار تجلید در صحافی علی] انجام گرفت...» (جلیل شاهی دبیرکل کمیسیون ملی یونسکو در ایران، مردادماه ۱۳۸۱).

در هر صفحه یک کادر مستطیل ۱۷ × ۲۰ در میان تذهیب و تشعیر قرار دارد که به دو قسمت نامساوی از طول تقسیم شده و بخش بیشتر و عریض‌تر به کتابت متن مقدس قرآن (هر صفحه در ۱۴ سطر) به قلم استوار و استادانه نیریزی و بخش کم‌تر و کم‌عرض‌تر در مقابل آن در همان صفحه در داخل همان کادر به کتابت نستعلیق استاد امیراحمد فلسفی با دانگ کتابت متعارف (در ۱۹ سطر) اختصاص دارد. جناب فلسفی (متولد ۱۳۳۷) از بزرگان خوشنویس امروز ایران، استاد انجمن خوشنویسان است. بیش از ۳۰ عنوان کتاب و مرقع، خوشنویسی کرده است از جمله دیوان حافظ و گلستان سعدی و دویستی‌های باباطاهر و کلیات اقبال لاهوری و دعای کمیل. نرم افزار چلیپا نیز اثر طبع ایشان است. دو کتاب آموزش ترکیب در نستعلیق و کتاب کشیده نیز از تألیفات اوست.

هنرمند همکار دیگر استاد علی مطیع (متولد ۱۲۹۵) است که در کار خود، شهرت جهانی دارد. این استاد عالی مقام که تذهیب کار دهها اثر ارزشمند و نفیس است تاکنون در ۳۷ نمایشگاه داخلی و خارجی شرکت کرده و از نمایشگاه بین‌المللی بروکسل، مدال طلا گرفته است. استاد کریم صفایی نیز در تکمیل کار و قلم‌گیری تذهیب‌ها، با همکاری محمود فهیم پور، سنگ تمام گذاشته است. زیبایی افزای این مصحف شریف، جلد چرمین آن است که کلمه مقدس قرآن کریم با دانگ جلی، همراه با طرح‌های تجریدی اسلیمی زیر آن، بر روی آن حک شده است و طراح آن، مدیر هنرمند این اثر ماندگار جناب استاد محمد پارسی بوده است.

۲) قرآن نفیس کتابت احمد نیریزی

این مصحف شریف، صفحه عنوان ندارد و گرداگرد حاشیه جلد لاک‌ی زیبایی آن که روند چاپ از جمال آن نکاسته بر یک سطح آن (دست راست، اول) آیه نور و آیه تحدی نوشته شده و بر سطح دیگر به اصطلاح پشت جلد آیات قرآنی «لوانزلنا هذا القرآن علی جبل ... و هو الله الذی لا

اله الا هو الملك القدوس...» دو آیه آخر سوره حشر که چندین نام از اسماء الحسنی نگاشته‌اند و در متن جلد و پشت جلد، نقش و نگارهای گیاهی شبیه به ترنج آمده است (با رنگ طلایی بر زمینه لاک‌ی عنابی)

قطع این قرآن، رحلی دو وزیری ۲۲ × ۳۴ است. (بدون صفحه شماره فقط اولین کلمه صفحه دست چپ در بعد از آخرین سطر صفحه دست راست تکرار شده، تا بتواند مددکار قاری و نوعی صفحه شمار باشد و این خود، رسمی کهن قبل از دوران آوردن صفحه شمار یا شماره (عدد) صفحات است).

این مصحف شریف از کتابت‌های هنری ده - دوازده گانه صحیح الصدور از قرآن کریم است که رقم فراغنامه و عبارت آن از این قرار است: «قد تشرف باختتام کتابه کلام الملك العلام، الذی لایأتیه الباطل من بین یدیه و لا من خلفه تتریل من حکیم حمید، العبد المذنب العاصی الداعی لأبود الدولة القاهرة احمد النیریزی، عشیة یوم الخمیس و هو یوم الثالث و العشرین من شهر شعبان المعظم سنة ثمان و عشرين و مائة بعدالالف من الهجرة المبارکة النبویة علی مهاجرها الآف صلوة و تحیة» [شب پنجشنبه / پنجشنبه شب بیست و دوم ماه شعبان سال ۱۱۲۸ هـ ق]. در صفحه بعد از فراغنامه، سندی حاکی از زیور افزایی به این مصحف، آمده است: «سیحان ربك رب العزة عمّا یصفون و سلام علی المرسلین و الحمد لله. در وقتی که عالیجاه والا جایگاه سعادت و اقبال همراه شمساً للایالة والشوكة والاقبال ملاخواجه خضرخان، خلف صف مرحمت و غفران پناه ملاحاجی محمد نواده قطب العارفین ملا ایوب عمر مزائی رتبه ایالت و حکومت دارالسلطنه اصفهان سرافراز بر همگان ممتاز گردیده بود این قرآن مجید و فرقان حمید را تحصیل و به سبب تقطیع و تذهیب و سر سوره و غیره قربة الی الله مبلغ‌های خطیر صرف و خرج نموده، امید که به خرمی و شادکامی تلاوت نماید، فی سنه ۱۱۶۸ [ق.]» سپس دعای بعد از ختم آمده و فهرست نام سوره‌ها و خاتمة الطبع و صفحه شناسنامه / حقوق ندارد.

گفته شد که به نیریزی عظیم‌الشان، کتابت تعداد زیادی مصحف در حدود پنجاه و شصت نسخه، نسبت می‌دهند که اصل و اساسی ندارد و اصولاً این گونه اغراق در حق خوشنویسان قرآن نویس قدیم از این بواب تا یاقوت مستعصمی و دیگران به طرز افسانه‌وار نقل شده است. خط پژوهان و مصحف پژوهان، تعداد مصاحف خوشنگاشته استاد میرزا احمد نیریزی را در حدود ۸ تا ۱۰ نسخه می‌دانند که بحمدالله اغلب آنها، آن هم در ایران موجود و محفوظ است.

به نوشته آقای محمدحسن سمسار در دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، احمد نیریزی فرزند شمس‌الدین

محمد (زنده تا ۱۱۵۱ ق) نامدارترین خوشنویس قلم نسخ ایران است. او علاوه بر کتابت مصحف به کتابت ادعیه از جمله و بیش از همه صحیفه سجاده نیز علاقه وافر داشته است و در صحیفه سجاده مکتوب به سال ۱۰۶۷ ق لقب خود را فخرالدین یاد کرده است.^۲ او از تشویق و حمایت سلطان سلیمان صفوی و بیش از او از تشویق و حمایت شاه سلطان حسین که پادشاهی هنرپرور و دوستدار هنرمندان بوده و خودش هم کما بیش دستی در خوشنویسی داشته است، برخوردار گشته است.

در مقاله دایرة المعارف بزرگ اسلامی، درباره جایگاه و پایگاه او در خوشنویسی قلم نسخ چنین آمده است: «... شهرت احمد نیریزی در خوشنویسی نسخ به پایه میرعماد در قلم نستعلیق و درویش عبدالمجید طالقانی در شکسته نویسی است... قلم نسخ احمد نیریزی، اوج تکامل شیوه ای است که آن را «نسخ ایرانی» می خوانیم. این شیوه نه تنها از نسخ [متداول در] دیگر سرزمین های اسلامی متمایز است، بلکه با شیوه نسخ نویسی بیش از پیدایش این مکتب در ایران نیز تفاوت دارد. ظرافت و روشنی حروف و کلمات از ویژگی های کتابت این شیوه است و در پدید آمدن آن، قلم نستعلیق یعنی خط ابتکاری ایرانیان، تأثیری کارساز داشته است».^۳

مصحف نفیس و بسیار خوش چاپ نیریزی (که به سفارش ایران در آلمان چاپ شده است) فقط در سرسوره ها تذهیب دارد. تشعیر هم ندارد. فقط جدول کشی (کادربندی) چهارلایه ۳ رنگی دارد و سپس هر صفحه در ۱۲ سطر با دانگ جلی به خط نسخ نگاشته شده و بین السطور، طرح دندان موشی و یکسره طلاندازی شده، دارد. آنچه، این مصحف را از بسیاری مصاحف هنری و نفیس قدیم و جدید ممتاز می گرداند و فور یادداشت های مربوط به قرائت و تجوید و اختلاف قرائت و فضل القرآن و ثواب القرائة آن است (و کلمه یا کلمات مورد بحث با قلم قرمز شنگرفی آمده و توضیحش با مرکب مشکی؛ شرح لغات دشوار، در میان این حواشی یا نیست، یا بسیار اندک است) این حواشی که در هر صفحه به طور میانگین ۶ - ۷ مورد است، اگر خارج نویس شود، کتابی، ششصد تا هفتصد صفحه ای می گردد. در صفحه عنوان به جای نام / عنوان، نقاشی گل رتبه تجریدی اسلیمی وار آمده که همه صفحه را، پر کرده است. قرینه شبیه به آن نیز در ۶ صفحه بعد، بعد از یک مقدمه مربوط به مسائل قرائت و اختلاف قرائت و معرفی قاریان بزرگ هفتگانه و راویان دوگانه هر کدام به فارسی در ۵ صفحه با خط نسخ ریزتر از قلم متن مصحف شریف آمده و از «الخاقان بن الخاقان ابوالمظفر شاه سلطان حسین الحسینی [صفوی]» نیز به نیکی یاد شده است.

چاپ و صحافی این مصحف شریف، چندان نفیس، دقیق، واضح و نزدیک به اصل است که حتی ۵ درصد اختلاف یا تفاوت با متن اصلی خطی، نشان نمی‌دهد. احیای هنرمندان این مصحف مقدس هنری به همت دولتمرد فرهیخته صاحب یکی از کمیاب‌ترین مجموعه قرآن‌های نفیس خطی و حامی هنرها و هنرمندان اسلامی جناب استاد سیدصادق خرازی است.

۳) مصحف ایران، تحقیق و تنظیم سید محمد باقر نجفی. به خط و نگار هنرمندان ایران در طول هزار سال. تاریخ مؤخره ۱۳۸۰.

مصحف شریف در دو جلد رحلی بلند دو وزیری و یک در معرفی ۱۸۲ مصحفی است که از قرن چهارم تا چهاردهم، ۱۸۲ بخش از قرآن طبق ترتیب و توالی رسمی مصحف ولی با خطوط و آرایه‌های مختلف. به طور میانگین هر جزء از دل شش مصحف، بر آمده است. خط‌ها و آرایه‌ها، سبک‌های کتابت مصحف و تذهیب آن و تصاویری از جلد‌های هنری نیز در جای جای این مصحف شریف دو جلدی آمده است. جلد یا دفتر سومی نیز، هم شکل و هم قطع ولی با حجم کمتر در معرفی ۱۸۲ مصحفی که در طول هزار سال خوشنویسی شده در این مجموعه هست که به سه زبان فارسی، انگلیسی و عربی است. گفتنی است که هر بخش از کل قرآن کریم را از مصحفی برگرفته‌اند، ولی چون مهم‌ترین تذهیب‌ها و آرایه‌ها در صفحه اول هر مصحف که سوره حمد و چند آیه اول بقره را دارد، می‌آید، این دو صفحه را ۱۸۲ بار از هر مصحف برگرفته‌اند و در آغاز هر بخشی آورده‌اند. اسم یا عنوان این جلد یا جزء تکمله چند نکته مهم درباره شیوه پژوهش تدوین، تنظیم و چاپ، سپس شرح نسخ آمده است که از هر یک بخش‌هایی نقل می‌کنیم:

«پژوهنده پس از آنکه بیست و پنج سال نسخه‌های خطی قرآن را در کتابخانه‌ها و موزه‌های ایران، مورد بررسی قرار داد، تصمیم گرفت که از مهم‌ترین آن نسخه‌ها، یک مصحف کامل تنظیم کند. برای تنظیم چنین مجموعه‌ای، پژوهنده از آن میان، نسخی را انتخاب کرد که در طول هزار سال توسط کاتبان، نقاشان و مذهب‌ان صفحه‌آرایی شده است، در فاصله بین قرن ۴ هجری / ۱۰ میلادی تا ۱۴ هجری / ۲۰ میلادی [از ۳۲۱ ق که اولین نمونه می‌آید تا ۱۳۲۲ ق که تاریخ آخرین است] ... برای تدوین و تنظیم چنین صفحاتی، پژوهنده با تلاش بسیار، بیش از یک صد فهرست و حدود چهار هزار عکس و اسلاید از نسخه‌های خطی قرآن در کتابخانه‌ها و موزه‌های ایران تهیه کرد. سال‌ها، روی آنها کار کرد تا بتواند از میان آنها، همه آیات قرآن را کنار هم قرار دهد. در واقع،

پژوهنده با این تنظیم و تدوین موفق شد تا بیش از صد و هشتاد نسخه خطی قرآن را که هریک با سبکی خاص و متعلق به کتابخانه‌ای و در قرنی نگاشته شده، در یک مصحف قرآنی منظم، کامل و مرتب جای دهد تا نمونه‌هایی از سبک‌های هنری را در طول هزار سال به نمایش گذارد... در این مجموعه، سبک‌های مختلف هنری در زمینه‌های تذهیب، خط، جلد و سیر تحولات و تغییرات در آن نمایش داده شده است. پژوهنده در این خصوص، سعی کرده تا نمونه‌هایی از کتابت قرآن را در میان صفحاتی نشان دهد که غالب آنها با گل‌ها، پرندگان و نقش‌های هندسی زرین، تزیین شده است. (جلد یا جزء سوم، صفحات اول و دوم بدون صفحه شمار). گفتنی است با آنکه پژوهنده هنرشناس کیمیاکار، خود، جز رنگ‌های ویژه تذهیب را جدیدسازی نکرده ولی بعضی از دو صفحه‌های آغازین مصاحف، دارای آرایش‌های (تذهیب و تشعیر و غیره) جوان‌تر و جدیدتر از کتابت محض مصحف و آن دو صفحه است. این نهایت تلاش ۲۵ ساله پژوهنده گرامی است و چنین ابتکاری که یک نمایشگاه دائمی از هنر کتاب آرای و خوشنقاری ایرانی مصحف شریف را در معرض دید و داوری مخاطبان قرار می‌دهد، تاکنون بی‌سابقه بوده و بعید است که عشق و ایمانی با همین ژرفا همراه با هنرشناسی، سخت‌کوشی در نه‌راسیدن از اشکالات و مشکلات به این زودی‌ها، کمر به انجام خدمتی به این طرز و طراز، در نمایاندن و حفظ اوج‌های هنری مصحف‌نگاری و سایر هنرهای وابسته و قدسی اسلامی و ایرانی ببندد که حاصلش سده‌ها و هزاره‌ها بر صفحه روزگار، باقی می‌ماند.

گفتنی است که قرآن پژوه و مصحف‌شناس خبره هنر قدسی اسلامی جناب استاد سیدصادق خرازی در به‌ثمر رساندن این طرح عظیم، همکاری‌ها و حمایت‌های ارزنده، بدرقه راه کرده‌اند. سعی شادروان استاد سیدمحمدباقر نجفی که فقط مدت زمان کوتاهی پس از انتشار این مصحف به لقاءالله شتافت و در راه احیاء هنرهای قدسی اسلامی، عمر گرانباه را صرف کرد (با توجه به سایر آثار ایشان هم از جمله مدینه‌شناسی، هنر ایران در مصر) مشکور باد

۴) قرآن ریحان، خوشنویسی و تذهیب به همت استاد بهرام سالکی

(تهران، انتشارات مبلغان، با همکاری شرکت ریحان فیلم، ۱۳۸۳) قطع قرآن - رحلی سلطانی
 ۴۱ × ۲۹ سانتیمتر، نوع کاغذ گلاسه مات ۱۳۵ گرمی، تعداد رنگ چاپ: ۷ تا ۹ رنگ؛ ۶۶۶ صفحه

قلم یا خط ریحان از اقلام سته (ششگانه) کلاسیک اسلامی - ایرانی است. نمونه مشهور آن که

شهرت جهانی دارد قرآن بایسنقر میرزا (۸۵۲ - ۸۳۸ ق) از هنرمندان مکتب یا دارالصناعة هرات در دوران ایلخانان تیموری است. این قرآن در ابعاد بزرگ نزدیک به دو متر در یک متر و نیم است و با آنکه اغلب آن را به قلم ثلث می‌انگارند در واقع به خط محقق است و محقق و ریحان دو جلوه از یک قلم اند. دانگ بزرگتر را محقق و کوچکتر را، ریحان گویند. ریحان را می‌توان حاصل ترکیب قلم نسخ و ثلث دانست. باری، قرآن خوشنگاشته او، ابتدا تا مدت‌ها در جایگاه دروازه قرآن شیراز بوده سپس به تاراج رفته و هر صفحه یا چند صفحه از آن، اخیراً حتی سطر به سطر آن بریده شده در کتابخانه و موزه‌ها و مجموعه‌های سراسر عالم پراکنده است. آغاز خط ریحان از کتابت این مقله و شاگرد عالی مقامش ابن بواب (قرن چهارم هجری) ناشی شده است و اوج رواج آن از اواخر قرن چهارم تا اواخر قرن دهم هجری بوده و قرآن نویسان معروفی چون یاقوت مستعصمی، جعفر بایسنقری و برادرش سلطان ابراهیم میرزا (فرزندان شاهرخ و او هم فرزند تیمور) علاء بیگ تبریزی، احمد سهروردی و ده‌ها خوشنویس نامدار دیگر در آمار ماندگار قرآنی خود از این خط بهره برده‌اند. خوشنویس هنرمند قرآن ریحان استاد بهرام سالکی، بی‌آنکه پیر سال و ماه باشد، پیر طریقت هنرهای خوشنویسی قدسی اسلامی است (متولد ۱۳۳۶ شمسی که تحصیلات عالی‌اش در رشته گرافیک و عکاسی و چاپ نفیس بوده است). او سالهاست که در زمینه هنرهای نقاشی، مینیاتور (ریز - نگاره)، تذهیب، خوشنویسی و گرافیک سخت‌کوشانه، اثر آفرینی می‌کند. این هنرمند پرکار و کاردان و فروتن در سال ۱۳۶۱ خوشنویسی و تذهیب نسخه‌ای نفیس به نام «قرآن عقیق» را به خط کوفی پیرآموز اصلاح شده و تکامل بخشیده ایرانی آغاز کرد که پس از دوازده سال فعالیت مستمر هنری در سال ۱۳۷۴ آن را به پایان برد. این اثر به اعتقاد کارشناسان هنرهای اسلامی، چه ایرانی - چه غیر ایرانی در شمار ممتازترین آثار کتاب آرایبی تاریخ هنر ایران می‌باشد. قرآن ریحان که در این مقاله کوتاه از آن بحث می‌کنیم، دومین اثر این هنرمند است که در طول هشت سال به خط چشم نواز و دل‌انگیز ریحان خوشنویسی و با استفاده از نقوش و نقش مایه‌های بدیع هنرهای اسلامی (اسلمی، ختایی، گره چینی، برگ فرنگی، زنجیری / حصیری و نقش خاتم) تزیین شده است. آثار دیگر استاد سالکی یکی مرقع جانان است و چهارمی کتابت قرآن نسخ که در حال حاضر، ادامه دارد. سوابق نمایش آثار در داخل و خارج کشور و جوایز ایشان در جزوه نفیسی که ناشر قرآن ریحان برای معرفی این اثر تدوین کرده است، به تفصیل آمده است. اینک بعضی از ویژگی‌های مصحف ریحان را به نقل از همان جزوه پراطلاع به اختصار، یاد می‌کنیم.

- ۱) این اثر، اولین نمونه چاپی نسخه قرآنی به این خط در جهان اسلام محسوب می شود.
- ۲) این نسخه براساس رسم المصحف یا رسم [الخط] عثمانی [که بسیاری از مجتهدان بزرگ، عدول از آن را جایز نمی دانند] با رعایت قواعد وقف و ابتدا و تجوید، کتابت شده است.
- ۳) قواعد نحوی در کتابت عوامل جاذبه، ناصبه و نافیه و ناهیه مراعات شده به گونه ای که سعی شده است این عوامل در کنار کلمه ما بعد خود قرار بگیرند.
- ۴) اعراب گذاری و علامت تجویدی، رنگ (رنگین) نویسی شده است تا تداخلی بین حروف، اعراب و علامت تجویدی ایجاد نگردد.
- ۵) در انتهای هر صفحه، کلمه آغازین صفحه بعد برای جلوگیری از خطا و اطمینان بیشتر در ادامه قرائت نوشته شده است.
- ۶) خوانا بودن کلمات و جایگذاری دقیق اعراب، گاهی به رعایت قواعد خوشنویسی (مثل اقدام به تغییر دانه از سر ناگزیری و غیره) ترجیح داده شده است و اندازه حروف در تمام صفحات به صورت یکدست کتابت شده است.
- ۷) تلفیق شمس و وقف (گل آیه) با علامت پایان تقسیمات حزب از ابداعات بی نظیری است که به صورت ترنجی بادامی در داخل متن، قرار گرفته است.
- ۸) محل آیات سجده دار با ترنجی در حاشیه مشخص شده و این آیات نیز در متن با ابتکاری چشم نواز با رنگ طلایی دورگیری (تحریر) گردیده است.
- ۹) طراحی کتیبه های متعدد و مجلل برای سر سوره ها و شمس های متنوع وقف (گل آیه ها) و ترنج ها و شمس های تزئینی، با تنوع در طراحی و رنگ آمیزی، زیبایی چشمگیر و حیرت انگیزی به این نسخه قرآنی بخشیده است.
- ۱۰) وجود سه نوع فهرست با تذهیبات مرصع و فاخر، شامل فهرست سوره ها، اجزاء و الفبایی از موارد انحصاری این مصحف شریف است.
- ۱۱) اختصاص ترنج هایی خاص برای آیات سجده دار و سکنه و شمس هایی برای آغاز اجزاء و تقسیمات حزب از ظرایف هنر تزئینی است که در قرآن ریحان، به کار گرفته شده است.
- ۱۲) توضیحات تفصیلی در مورد علامت تجویدی همراه با مثال هایی از آیات که در انتهای

صفحات پایانی این نسخه درج گردیده، راهنمایی است مفید برای آموزش تجوید و شناخت علامت وقف، که با زیبایی هر چه تمام تر نگارش و تزیین شده است.

۱۳) تذهیبات روح نواز در صفحات استقبال، دعای افتتاح، سوره های حمد و بقره و دو تاج مرصع در ابتدای اجزاء پانزده و سی، سوره های فلق و ناس و دعای ختم از شاهکارهای بی بدیل تزیینی هنر کتاب آرای است.^۴

۵) قرآن کریم / کلام نور

کتابت محمدحسین بن علی عسکر ارسنجانی (۱۳۰۰ هجری قمری) به کوشش سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و در راستای طرح احیای نسخ خطی قرآن، ۱۳۸۲، متن مصحف ۶۰۴ صفحه

این مصحف نفیس شریف در قطع رحلی دو وزیری در چهاررنگ با نفاست تمام پس از بازآرایی های لازم زیر نظر یکی از برجسته ترین چاپ شناسان امروز ایران، استاد بهمن پارسا، (با دستیاری ارشد مهری مویدی) بر روی کاغذ گلاسه ۱۳۵ گرمی لیکام به طبع رسیده است. هر صفحه که به قلم نسخ نیرومندی کتابت شده، در ۱۴ سطر است و بین السطور، طرح دندان موشی و طلالاندازی دارد. همچنین، محصور در کادر تذهیب است و تذهیب ها، چندان ریز قلم نیست. سپس از چهار سوی صفحه دارای تشعیر ملایم و چشم نوازی است که همه با طرح های تجریدی گل و بته ای و اسلیمی وار است و نقش جانور ندارد. در صفحه اول، ارایه بیشتر و استثنایی دارد و تذهیبات آن، اثر فرهاد نقاش (سده نهم هجری قمری) سه الی چهار قرن، کهن تر از زمان کتابت این مصحف است. در صفحه ماقبل آخر، شناسنامه کاملی از ویژگی های این مصحف و هنرمندان و محققان همکار در آماده سازی آن برای چاپ یا روند چاپ و صحافی، همه یاد شده اند. نیز چهار صفحه را به معرفی این قرآن به فارسی، عربی، انگلیسی و فرانسه (هریک، یک صفحه) اختصاص داده اند. از بخش فارسی این معرفی، مقداری نقل می کنیم:

«... اینک این مصحف شریف که به قلم محمدحسین ابن علی عسکر ارسنجانی، خوشنویس نامدار ایرانی و به خط نسخ نگارش یافته (۱۳۰۰ هجری قمری)، چنان تنظیم و آماده چاپ شده است که هر صفحه با شروع یک آیه آغاز و به پایان آیه دیگری نیز ختم می شود. به دیگر سخن، هیچ صفحه ای در میان یک آیه، پایان نمی گیرد. [یا آغاز نمی شود]. در این فرایند برای تبدیل

صفحات از ۱۵ سطر به ۱۴ سطر و اتمام آیات در یک صفحه زحمات بسیاری کشیده شده و کوشش‌های فراوانی رفته است و در این میان، افزون بر حفظ زیبایی و رعایت مقررات چاپ و نشر قرآن، به آسان بودن قرائت آیات شریف برای عموم مردم نیز، توجه بسیار شده است. کوتاه سخن آنکه سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چندی است که چاپ و انتشار قرآن کریم را در طرحی نو به برنامه کاری خود افزوده و با انتشار این قرآن خطی، بر آن بوده است اثری نفیس را که اصل آن در موزه رضا عباسی نگهداری می‌شود، در دسترس همگان نهد؛ و این چنین، اثر حاضر به یاری پروردگار و با تلاش ده طراح و هنرمند، به مدت چهار سال و در چهارده رنگ زیر نظر بهمن یار سا به انجام رسیده است و گذشته از ویژگی‌های پیشگفته، لیتوگرافی، چاپ، صحافی و حتی شرایط نگهداری کاغذ، فرایند ویژه و کم‌مانندی را پشت سر گذاشته است. امید است حاصل این تلاش و برآیند این کوشش‌ها، مرضی صاحب کتاب و مقبول طبع ظریف قرآن دوستان و قرآن پژوهان افتد. سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی خادم قرآن کریم، رمضان ۱۴۲۱ هـ.ق» ۵.

حاصل و سخن آخر آنکه با انتشار این پنج مصحف قدیم و جدید که همه در کمال نفاست هنری و چاپی است کارنامه هنر قدسی در ایران اسلامی، پربرگ و بارتر شده است.

یادداشت‌ها و مأخذ

۱. «خط و خوشنویسی قرآن کریم»، نوشته بهاء‌الدین خرمشاهی، در دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی، به کوشش همو. چاپ اول ۱۳۷۷، چاپ دوم ۱۳۸۲. ج ۲، ص ۱، ج ۱، ص ۹۹۴ - ۹۹۸.
- ۲ و ۳. «احمد نیری» نوشته محمدحسن سمسار، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم بجنوردی. ج ۷، ص ۱۰۰ - ۱۰۸.
- نیز مقاله «احمد نیری» به قلم محسن معین، در دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی، پیشگفته، ج ۱، ص ۱۵۷.
۴. جزوه قرآن ریحان، خوشنویسی و تذهیب قرآن کریم، بهرام سالکی، انتشارات مبلغان، تهران، ۱۳۸۳.
۵. برای ملاحظه معرفی قرآن دیگری از همین خوشنویس و اطلاع بیشتر از شرح حال قرآن نویسان هنرمند دیگر رک: قرآن نویسان و گزیده قرآن‌های نفیس ایرانی، تألیف محمد علیدوست (تهران، انتشارات آراء، ۱۳۷۴) از جمله ص ۳۷.